

FORGÓ ANDRÁS – GÖZSY ZOLTÁN

A katolikus egyház viszonya a jozefinista reformokhoz

Kihívások és válaszok

The Catholic Response to the Josephinist Reforms. Challenges and Reactions

The present study focuses on the 18th-century Catholic Church in Hungary through its crisis of identity. Its aim is to examine the action of the Church from the 1770s and demonstrate the challenges posed by the enlightened absolutist state to the secular clergy and the monastic orders. In our investigation we apply the points of view of the research project of the University of Tübingen called *Bedrohte Ordnungen* (*Threatened Orders*). This program examines such social and cultural orders which were disturbed by certain power factors, finally resulting in considerable losses.

Jelen tanulmány a magyar katolikus egyház 18. század végi helyzetét vizsgálja, mégpedig részben egy útkeresési folyamatban, részben pedig egy igen jelentős, de statisztikailag mégis kevésbé kimutatható önértelmezési válságon keresztül. Ez a helyzet egy több mint másfél évezredes rendszer, egy hagyomány, egy intézmény útkeresése, illetve válsága. A katolikus egyház a 18. században intézményként folyamatosan kereste a helyét az egyre erősödő világi befolyással párhuzamosan, illetve azzal szemben, valamint a felvilágosodás racionalitást preferáló attitűdjéhez képest. Folyamatos diskurzusban és kölcsönhatásban állt környezetével és kereste alapvető feladatát: a hívek lelkigondozását végezni, ugyanakkor az Istentől elszakadt emberiséget visszavezetni a helyes útra, az egyház által vallott, valamint az állam által elvárt keresztény életre nevelni a társadalmat. A lelkipásztorkodás és a nevelés ekkor egyazon érem két oldalát jelentik, mert a társadalom tagjai nevelésre szorulnak abban a tekintetben, hogy divinizálhatóak legyenek, és abban a tekintetben is, hogy az állam hasznos tagjaivá váljanak.¹

¹ Takács 2016. 27.

A tanulmány célja, hogy megvizsgálja az egyház cselekvési környezetét az 1770-es évektől kezdve, valamint, hogy rámutasson, milyen kihívások fogalmazódtak meg a világi papság és a szerzetesek irányában.

Mária Terézia uralkodásának második felében, illetve II. József uralkodása alatt a katolikus egyházra egyre több világi funkciót ruházott az állam, amelynek következtében a tridenti típusú, illetve barokk kori egyház tevékenységének jellege megváltozott.² A funkcióváltást leginkább azzal lehet érzékeltetni, hogy a hagyományosnak tekinthető lelkigondozás (*cura animarum*) helyett, illetve mellett, a papságnak kellett az értelem, az észen alapuló belátás (*cura mentium*) elterjesztését is elvégeznie, miközben a világi hatalom – Joseph Ratzinger megfogalmazása szerint – a vallást erkölcsre, az erkölcsöt pedig hasznosságtanra kívánta redukálni.³ A vallási, morális normakommunikáció mellé, illetve annak helyére a pragmatikus szemlélet került.⁴ Ezáltal az alsópapság feladatköre jelentős mértékben elvilágiasodott: társadalmi, gazdasági kérdésekben kellett instruáló szerepet vállalnia.⁵ Ráadásul az instrukciók nagy része nem az egyház tanításából következett, hanem a világi hatalom aktuális érdekei köré szerveződött.

Ezek a tendenciák különböző módon csapódtak le az egyházban. Voltak támogatói annak, hogy a papok a nép haladó szellemiségű erkölcstanítóiként lépjenek fel, de voltak, akik az egyháztól idegennek tekintették ezt az irányt, és krízisként élték meg a változást. E válságérzet, illetve válságjelenség amiatt is rendhagyó, mivel ezt a válságot egyrészt szubjektívnek, másrészt részlegesnek kell tartanunk. Míg ekkor az állam a saját szempontjából pozitívnak és szükségyszerűnek látta a változtatásokat, a 19–20. századi, a haladást középpontba állító történetírói iskolák szintén támogatták a profanizálódást, addig a katolikus egyháztörténetírás hagyományosan komoly krízisként értékelte és értékeli ezeket az évtizedeket a mai napig.⁶ Krízistudatukat erősítette, hogy nem volt tényleges ráhatásuk az eseményekre. Egyrészt egy erőteljes folyamat részeként jelentkezett az állami elvárások dominanciája, másrészt az elvárásokat nem teljesítő, azokat el nem fogadó intézményeket egzisztenciálisan is ellehetetlenítette az uralkodó – gondoljunk akár a szerzetesrendekre, akár a püspökök világi szerepvállalására.

Mivel a tanulmányban érintett intézmények és egyének a helyzetüket, pozíciójukat döntéshozatali korlátként tapasztalták, amelyre válaszolniuk kellett, vagy válaszokat kellett találniuk, ebben az értelemben a krízis fogalmának használata megfelelő. Röviden azt kívánjuk felvázolni, hogy ez a kifejezés akkoriban és napjaikban is komoly

² Reinalter 2008. 13.

³ Joseph Ratzinger bíboros ünnepi beszéde Johann Michael Sailer emlékére rendezett ünnepi héten. Idézi: Takács 2016. 298. Vö. Weitlauf 2001. 325–342.

⁴ Gözsy 2013. 74–75.

⁵ Reinalter 2008. 11.; Pranzl 2008. 22.; Gözsy 2013. 75.

⁶ Vö. Katus 2007b. 43–98., 65.; Hermann 1973. 371–375.; Forgó 2014. 240–241.

jelentőséget nyert.⁷ A krízis az ókori görögöknél konkrét döntést, és ebből következően döntési vagy fordulópontot jelölt.⁸ Ez a jelentése rögzült az újkorban is. Reinhart Koselleck szerint a fogalom értelmezési keretei a 16–18. század folyamán kiszélesedtek a bel- és külpolitika, majd a gazdaság irányába is, a 18. században pedig a szó a történetfilozófia szótárába is bekerült.⁹ A francia forradalom és a napóleoni háborúk hatására már általános válságként értelmezték, és a szóhasználat csakhamar kiterjedt az élet valamennyi területére, végül pedig a modernitás egyik kulcsfogalmává vált.

Bedrohte Ordnungen – Metodikai megközelítés

A jelenség vizsgálatához a tübingeni egyetemen (Eberhard Karls Universität Tübingen) futó *Bedrohte Ordnungen* című kutatási projekt szempontrendszerét alkalmaztuk. Ez a vállalkozás olyan társadalmi, kulturális rendeket (*Ordnungen*) vizsgál, amelyekben bizonyos hatalmi tényezők zavart okoztak, és ennek következtében a korábbi állapotok veszteségeket, károkat, negatív tendenciákat szenvednek.¹⁰ Ebben a kontextusban vizsgálat tárgya lehet a kiváltó ok, valamint az, hogy a korábbi viszonyokban milyen mértékű, milyen jellegű változások következtek be, hogyan módosult a rend. Az ilyen jelentős átalakulások hálás témát jelentenek a történész számára, hiszen a kiváltó okok, illetve a transzformációs folyamatok mellett fel lehet vázolni a megoldási, „kríziskezelési” stratégiákat is. A „megzavart rend” a legitimációs alap elvesztéséből származik: a rend értelme, létjogosultsága és fenntarthatósága kérdőjeleződik meg a korábbi, rögzült állapotában. A megszokott rend képviselői számára a bizonytalanság és a kiszámíthatatlanság állapota jelentkezik. Ebben a helyzetben az érintettek előtt általában két forgatókönyv realizálódik: vagy megkísérik a régi „rendet” valamilyen módon visszaállítani (vagy egy ahhoz hasonlót rekonstruálni), vagy a választási helyzetet előidéző akaratanak, elképzelésének megfelelően egy új „rendet” kialakítani. Akár a restauráció, akár a megújulás mellett teszik le a voksukat, annak tárgyalása, megalkotása során a hibák, a hiányosságok, valamint az erősségek és az előnyök is előtérbe kerülnek. A helyzet át- és újraértékelése során kialakuló diskurzus tanulmányozása számos fontos adalékkal szolgál a (vélt vagy valós) krízis lélektanának, logikájának megértéséhez.

⁷ Kovács 2014. 5. Vö. De Rycker 2013.

⁸ Vö. Kovács 2014. 5.; Koselleck 2006. 357–400.

⁹ Koselleck 1982. 621., 626. Vö. Koselleck 1979.

¹⁰ Riedel 2012. 5–9. Ez a tübingeni egyetemen működő kutatási projekt különböző területeken tapasztalt társadalmi és kulturális struktúrák „rendjeit” vizsgálja, a krízisek külső és belső kihívásaira adott reakciók alapján. (<https://bedrohte-ordnungen.de/> – Letöltés: 2018. május 15.)

A „válságot” előidéző helyzet

A válságot előidéző szituáció igen komplex és hosszas előzményekre tekint vissza. Több elemét is kiemelhetjük, de elsősorban a racionalizáció térhódítását mind a tudományokban, mind a filozófiában, mind politikumban, az állam és egyház viszonyában, valamint az egyház belső életében. Jelen tanulmányban csak utóbbi kettőt tárgyaljuk érdemben.

Mária Terézia és II. József egyaránt át akarta strukturálni, újra akarta szabályozni az állam és egyház viszonyát. Az uralkodásuk idején bevezetett széleskörű reformrendeletek a társadalmi, a gazdasági, a kulturális életet, az igazság- és jogszolgáltatást, valamint az oktatást is érintették. Az egyház annyiban jelentette a kohézióját ennek a programnak, hogy egyfajta szupranacionális intézményként az egyházi igazgatás feladata volt ennek bevezetése, működtetése, illetve ellenőrzése. Találónan jegyzi meg Karl Ottmar von Aretin, hogy az államegyházi struktúra nélkül a rendszer egésze működésképtelen maradt volna.¹¹ Mária Terézia és II. József célkitűzéseivel kapcsolatban valójában nem elsősorban egyházreformról kell beszélnünk, hanem a soknemzetiségű birodalom modernizációs, illetve centralizációs programjáról.¹²

Az uralkodó kormányzati stratégiájának fontos részét képezte, hogy egyrészt a plébánosok, lelkészek, illetve a tanítók révén egyfajta társadalmi integrációt valósítson meg, másrészt, hogy az egyházi infrastruktúra használatával sikeres kommunikációs hálózatot alakítson ki, aminek segítségével az állami rendeleteket eredményesen tudja elmagyaráztatni, és ennek értelmében végrehajtatni.¹³

II. József a kommunikáció színtereit ellenőrzöttebbé, átláthatóbbá tette, súlypontjait pedig az alsó szintre, a plébániákra helyezte. Az alsó klérus jelentette a kommunikációs stratégia kulcsát. A plébános volt leginkább képes megvalósítani a kitűzött célokat, természetesen csak akkor, ha az uralkodó elképzelései szerint járt el. Emiatt centralizálta és tette közvetlen államüggé II. József a papképzést.¹⁴ A császár egy olyan katolikus papi réteget akart kiképezni, amely az ő elképzelései szerint tudja előmozdítani a társadalmi és a gazdasági fejlődést. Franz Stephan Rautenstrauch hangsúlyozza a központi szemináriumokkal foglalkozó tervezetében, hogy ott leginkább egyfajta „néptanítók” (*Volkslehrer*) és „népvezetők” (*Volksführer*) képzésére van szükség.¹⁵

¹¹ Aretin 1985. 518–519.; Pranzl 2008. 21–22.

¹² Pranzl 2008. 50.

¹³ Vö. Gutkas 1980. 173.; Gözsy 2013. 71–72.

¹⁴ Franz Stephan Rautenstrauch pontosan jellemezte a helyzetet: „*Joseph machte die Bildung des künftigen Geistlichen zu einer unmittelbaren Staatsgeschäfte.*” Rautenstrauch 1784. 8.; Katus 2007a. 29.

¹⁵ Rautenstrauch 1784. 11–12.; Vö. Pranzl 2008. 40.

A papképzésben már a század közepétől változásokat tapasztalhatunk, de ezek közül ki kell emelni a pasztorális teológia előtérbe kerülését. Ezt a tárgyat a bécsi egyetemen a Rautenstrauch által kidolgozott új teológiai tanterv alapján vezették be, amely német nyelvterületen a követendő példa szerepét is betöltötte. Az új tanterv megjelenése olyan korszellemi kihívás volt, amelyre addig nem volt kész válasz. A plébániai gyakorlat, a plébános gyakorlati felkészültsége fókuszpontba került ebben az időszakban, a képzés során pedig a hivatalviselés egyfajta teológiamentes verziója kezdett realizálódni, amivel szemben Johann Michael Sailer, a pasztorálteológia egyik meghatározó alakja éppen azzal lépett fel a 18–19. század fordulóján, hogy megfogalmazta a lelkipásztori tevékenység teológiai megalapozottságát.¹⁶

II. József igyekezett a klérust Rómától távol tartani. Többek között megtiltotta, hogy a papnövendékek Rómában tanuljanak, illetve, hogy a püspökök bármilyen kérdésben a Szentszékhez forduljanak.¹⁷ Már az 1760-as és 1770-es években a lojalitás kérdését feszegették a püspökök, amikor egyházigazgatási ügyekben a pápához fordultak tanácsért. II. József olyan intézményként tekintett az egyházra, mint amelynek részben világi feladatokat kell ellátnia. Ezért nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a papokat el-, illetve leválassza a tridenti, „római” egyházi hatásokról, és igyekezett kizárólagosan a jozefinista identitást meggyökereztetni a körükben.

Az állami igények módosulása miatt új tartalmakkal bővült a papi ideál. Preferált tulajdonsággá vált a szorgalom, amelyet ekkora már igen komplexen értelmeztek (a *sedulus* és *zelosus* mellett megjelent az *industriosus* melléknév).¹⁸ Emellett előtérbe került a felvilágosító feladat és a gazdasági érzék. A Helytartótanács azt követelte a püspököktől, hogy a plébános ne csak a vasárnapi miséken, hanem a hét minden napján instruálja az ifjúságot. Ez a tendencia is arra mutat rá, hogy a normakommunikáció egy új rendje alakult ki: a morális tartalmak, illetve a hatalom iránti engedelmesség mellett olyan értékek kaptak egyre növekvő jelentőséget, mint a fejlődés, előrelépés, illetve az alattvalói kötelességek (adózás, iskoláztatás stb.), valamint a megfelelő, tudatos életvitel.¹⁹ Olyan életvezetési tanácsokat integrált az egyház a prédikációkba és egyéb megnyilvánulásaiba, amelyek a hívek felé az aktív keresztényi gondolkodásmódot sugározták, és egyben a hasznos, jól gazdálkodó, adót fizető állampolgárok kinevelését tették lehetővé. A plébánosnak „a ’tisztaság és ésszerű istentisztelet’ mellett állami rendeletek kihirdetésével, gazdasági, egészségügyi és tudományos ismeretek, és általában a ’felvilágosodás’ terjesztésével, a népoktatás fejlesztésével is kellett foglalkoznia.”²⁰

¹⁶ Kiemelendő munkája: Sailer 1793.; Takács 2016. 122–124.

¹⁷ Hermann 1973. 373–374.

¹⁸ Vö. Gőzsy – Varga 2011. 513.

¹⁹ Pranzl 2008. 22.; Winter 1973. 223.; Reinalter 2002. 14.

²⁰ Katus 2007b. 81.

A papoktól leginkább a társadalmi *mentalitás megváltoztatását* kívánták, az aktív keresztényi lét kritériumainak lefektetését (a jó keresztény jó gazda is, de egy rossz gazdálkodó nem lehet jó keresztény).²¹ Az említett életvezetési szempontok bekerültek a papi oktatásba, illetve a növendékek házirendjébe is.²² Mindemellett konkrét technológiai eljárásokat és elvárásokat is közvetíteniük kellett a papoknak, amelyre II. József uralkodásától kezdve szintén kaptak képzést a szemináriumokban.

József uralkodásának legalább ilyen fontos jellemzője volt a vallási türelem megteremtése is. *„Meggyőződésünk szerint minden kényszer, amely az emberek lelkiismeretére erőszakkal hat, mindennél ártalmasabb, ezzel szemben az olyan helyes türelem, amelyet a keresztényi szeretet javall, mind a vallásra, mind az államra igen nagy haszon forrása.”*²³ Ez a bevezető gondolata legismertebb és egyben legnagyobb hatású intézkedésének, a Türelmi rendeletnek, amelyet uralkodása első évében adott ki, és amely egész birodalmában, így a Magyar Királyságban is alapvető változásokat hozott a két „bevett” (törvényileg elismert) protestáns felekezet életében.²⁴ Bár a rendelet a református és evangélikus (valamint az ortodox keresztény) felekezetű lakosok vallásgyakorlatát és hivatalvállalási jogát szabályozta, az intézkedés alapvető hatással volt a katolikus egyháznak a Habsburg Monarchiában betöltött pozíciójára is, és ezzel a kortárs egyházi értelmiségiek – püspökök, plébánosok és szerzetesek – egyaránt tisztában voltak. Többségük egyértelmű fenyegetésként élte meg az „eretnkség” előretörését, amely a Regnum Marianum Szent Istvánra visszavezetett belső rendjét veszélyezteti, és egyúttal utat nyit az aposztázia előtt is, híveket vonva el az „egyedül üdvözítő” római egyház kebeléből. Józsefnek ez az intézkedéssorozata egyértelműen szembe ment nagypapja és édesanyja valláspolitikájával, amely a Magyar Királyság területén csak szűkre szabott és ellenőrzött keretek között volt hajlandó megtérni a két protestáns felekezet működését – még akkor is, ha a magyarországi protestánsok helyzete lényegesen jobb volt Lajtán túli társaiknál, és a szűk kereteket a helyi gyakorlat sokszor sikeresen kitágította. A századelő ádáz vallási vitáit²⁵ lezáró két uralkodói rendelet, az 1731-ben és 1734-ben kiadott *Carolina Resolutio*, valamint ezek megerősítése Mária Terézia uralkodása alatt a területi elv (az „artikuláris helyek”) alkalmazásával tettek különbséget nyilvános és magán vallásgyakorlat között, és fenntartották a katolikus egyházi szervek (a plébánosok és az

²¹ „Sie [die Bauern] wissen es und glauben es aber, daß ein guter Christ ein guter Haushalter sei und ein böser Haushalter ohnmöglich ein guter Christ sein könne.“ Mayer 1980. 27. Vö. Gözsy – Spannenberger 2008. 65.

²² Rautenstrauch 1784. 25–45.

²³ A rendelet szövegének magyar fordítása: Sinkovits 1968. 1045–1053. Idézet: 1046.

²⁴ A Türelmi rendelet kiadásának körülményeiről és a kor protestáns vallásgyakorlatáról a mindmáig legrészletesebb, de felekezeti elfogultságtól nem mentes munka Mályusz Elemér monográfiája: Mályusz 1939.

²⁵ Szijártó 2009.

egyházmegyei bíróságok) ellenőrzési jogát a protestáns gyülekezetek illetve hívek felett.²⁶ Bár a katolikus klérus ezt a szabályozást is túlzottan megengedőnek tartotta,²⁷ az uralkodói nyomásra létrejött kompromisszumos helyzet működőképesnek bizonyult. Ez a *status quo* borult fel az 1781. évi józsefi rendelet kiadásával. Ráadásul az uralkodó nemcsak a rendelkezés tiszteletben tartását várta el a katolikus egyház képviselőitől, hanem a vallási türelem eszményének terjesztését is, ahogy ez többek között a papképzés reformjában is tetten érhető.

Kiket érint a jozefinista egyház-koncepció?

A jozefinista egyházpolitikának egyaránt léteznek infrastrukturális, logisztikai és személyi vonatkozásai is. Mivel az egyik legfőbb cél a koncentráltabb és sikeresebb kommunikáció volt, növelni kellett az ehhez szükséges tereket. Ezt szolgálta leginkább a templomépítések nagy száma. Ezzel párhuzamosan azonban a barokk vallássosság dinamikus elemeit, így a körmeneteket, búcsúkat, zárandoklatokat visszaszorította Mária Terézia és II. József is. Ezek a paraliturgikus események egyrészt kevésbé voltak ellenőrizhetőek, másrészt kevésbé feleltek meg az uralkodó racionalizáló elképzeléseinek.²⁸

A források alapján azt látjuk, hogy a hívek negatívan fogadták ezeket a változásokat, és ragaszkodtak a hagyományaikhoz. Miután a papok egyre ritkábban vállalták a zárandoklatok, körmenetek szervezését, lebonyolítását, a közösségek egyes tagjai vették át ezt magukra. Ez a jelenség törést okozott a közösség és plébánosa között, ugyanakkor szimbolikus, hogy a Szigetvár melletti Turbék két búcsúnapját (amely a zselici németység hagyományos találkozóhelye volt),²⁹ maga Kurbély György veszprémi püspök szüntette meg végleg 1815-ben azzal az érveléssel, hogy az ne vonja el a lakosságot a munkától („*ne populus abstrahatur a labore*”).³⁰

Az állam a liturgiában is változtatásokat eszközölt. A vasárnapi istentisztelettel kapcsolatban az egyszerűség, az egységesség, valamint a tanítójelleg hangsúlyos jelenléte volt az uralkodó legfőbb elvárása. A hangsúly nem véletlenül a prédikációra helyeződött, amely ekkor sok esetben világi, gazdasági témákkal foglalkozott. A prédikációk központi szerepét mutatja, hogy a II. József alatti templomtervezatok mindegyikén a körvonalak mellett az egyetlen tárgyi ábrázolás a szószék volt.³¹ De

²⁶ Eckhart 2000. 251–258.

²⁷ Althann Mihály Frigyes váci püspök még a nyílt konfrontációt is vállalta III. Károlyval szemben a rendelet kihirdetésének megakadályozására. Bahlcke 2013. 232–237.

²⁸ Vö. Hermann 1973. 373–374.

²⁹ Gárdonyi 2016.

³⁰ Hermann 1947. 138. Vö. Bálint – Barna 1994. 143–148.

³¹ MNL SML IV. 1. x. Ez a jelenség természetesen már korábbi forrásokban is megfigyelhető, de

miközben a jozefinista szemlélet szerint ez a társadalomfejlesztő kommunikáció instrumentuma volt, és egyfajta (emelkedett) távolságot jelentett, addig a pasztorál-teológiát megújítani kívánó Sailer szemében a szószék nem elválasztja a szónokot a néptől, hanem összeköti vele.³²

Az uralkodó számára a papképzés átalakítása jelentette a garanciát az új szemlélet meggyökereztetésére. Megszüntették a tridenti alapokon működő egyházmegyei szemináriumi rendszert. Addig az egyházmegye felelőssége volt a szemináriumok működtetése és fejlesztése. Mindezt azért, hogy az egyházmegyei környezetet jól ismerő, a speciális kihívásokhoz alkalmazkodni tudó, felkészült papi réteget neveljenek ki. Fokozatosan sikerült elérni, hogy a szemináriumok meg tudják oldani a plébániai helyek betöltését, és lehetőség szerint ne kelljen szerzetesekre lelkipásztori feladatot osztani. Ehhez képest a jozefinista papképzés háttérbe szorította az egyházi igényeket, és egyre nagyobb mértékben érvényesített világi szempontokat. Az új képzésben új szereplők, új tankönyvek jelentek meg, komoly szemléletváltást eredményezve a növendékképzésben. A vallási türelmet népszerűsítő munkák is ekkor kerültek be a tananyagba, nem kis megbotránkozást okozva a növendékek és a megyéspüspökök körében.³³ A változás hordereje és gyorsasága igen nehéz és váratlan helyzet elé állította a katolikus egyházat, amely az 1740-es évektől az 1780-as évekig jelentős lépéseket tett a felé, hogy az egyházmegyei papságot a saját célkitűzései szerint integrálja.

Az új normák meggyökereztetése több okból sem volt problémamentes. Leginkább azok az újítások okoztak gondot, amelyek radikális változásokat jelentettek a korábbi állapotokhoz, a régi szokásokhoz képest, és megtestesítették II. József purista, racionális egyházképét.

A veszprémi és a pécsi püspökség területén viszonylag sok panaszt olvashatunk a temetésekkel, illetve felerősödött racionális szemlélettel kapcsolatban.³⁴ Mivel az újításokat a plébánosnak kellett elmagyaráznia, és azok gyakorlatba való átültetéseért ő volt felelős, a korábbiakat meghaladó mennyiségű feszültség és konfliktus adódott a pap és a közösség között. Ahogy látjuk, az új elvárások, új ideálok ritkán vágtak össze a közösség elképzeléseivel. Továbbra is ragaszkodtak a tradicionális értékekhez, illetve az azok szerint eljáró plébánosokhoz. Ennek megfelelően pedig kevésbé szimpatizáltak az új, jozefinista szempontokkal. Közelebb állt hozzájuk az a plébánosi magatartás, amely a közösség integráns tagjaként realizálódik, mint a jozefinista, a közösség fölé emelt, funkcionárius attitűd.

Az egyháziak számának növekedése alsó szinten nem hozott automatikusan pozitív eredményeket, sőt az 1780-as években a káplánok megnövekedett száma kifejezet-

itt igen nagy számban és kizárólagosan ebben a formában fordul elő.

³² Takács 2016. 128.

³³ Hermann 1973. 372–373.

³⁴ Vö. Galambos 1987. 157.

ten problémát okozott. A bővülés részben a plébániafejlesztési programnak, részben az egykori szerzetesek áthelyezésének volt köszönhető. Egyes forrásaink azt mutatják, hogy az újonnan kinevezett káplánok sem a közösséggel, sem a pappal nem tudtak megfelelően együttműködni. Az új elvárások, új eljárások, új normák megváltoztatták a korábbi *modus vivendi*-t, és megzavarták a korábbi egységet. Illinics Máté, Vörösmart plébánosa (Verőce vármegye) 1785-ben az újonnan odahelyezett káplánra panaszkodott, aki szavaival és cselekedeteivel megzavarta a rábízott filia nyugalalmát (*populum totum conturbavit*), újításai felbosszantották a közösség tagjait.³⁵ Az új szempontok átadása (ami alatt már a jozefinista normákat kell érteni) akkor volt különösen problematikus, amikor azt egy új káplánnak és egy, a korábbi, tradicionális értékeket képviselő papnak együtt kellett végrehajtania.³⁶ Minden ilyen esetben meg kell vizsgálni, mi állhat a konkrét nézeteltérés mögött: akár generációs, akár rangbéli, hierarchikus különbség, akár az akteur-szerepben meglévő ellentétes álláspont.

A konfliktusokat erősítette, hogy a jozefinista elveket valló új plébánosok, lelkészek az újat élték meg *ordó*ként, és a régit rendetlenségként, az újat egyedül üdvöztőként, a régit tarthatatlanként, károsként. Ennek köszönhetően kölcsönös értetlenség és türelmetlenség alakult ki a felek között. Jó példa erre Tessedik Sámuel szarvasi lelkész hitvallása, aki az alföldi településen talált állapotokat *rendetlenségként* fogta fel, azt *betegségként* értelmezte, melyet gyógyítani, kezelni kell.³⁷

Ez a szemlélet predesztinálta a szembenállást. A hívek úgy élték meg, hogy a jozefinista papok olyan kérdésekben instruálják, fegyelmezik őket, amelyekben azok nem hitelesek, ellentétben a korábbi időszakban megnyilvánuló morális jellegű prédikációkkal, amelyekben elfogadták a pap kompetenciáját és bizonyos szempontok szerint értelmezett példakép státuszát. Gazdasági jellegű instrukcióikkal azonban az is gondot jelentett, hogy azok gyakran olyan technológiai, szakmai jellegű újításokat tartalmaztak, amelyekkel kapcsolatban a parasztok még nem rendelkeztek kellő pozitív tapasztalattal.

Hogy a jozefinista egyházi modell, a világi funkciók előtérbe kerülése mekkora problémát okozott, az már a 19. század első évtizedeiben nyilvánvalóvá vált. A vallási közömbösség egyre több forrásban megjelenik. A prédikációk elvilágiasításával a liturgia vált racionálisabbá, az ünnepek, körmenetek visszaszorulásával pedig a barokk vallásosság dinamikája csökkent. Ennek köszönhetően éppen az a vallási tartalom veszett el, amely a kohézióját, spirituszt jelentette a rendszernek. Megmaradt viszont az az intézményi váz, amely fokozatosan profán tartalommal töltődött fel.

Az elvallástalanodást, a papok pozícióvesztését természetesen a klérus is érzékelte. Ennek hatására alakult ki – részben az uralkodó által elvárt papideállal szemben,

³⁵ PPL 1785. 35.

³⁶ Az említett Illinicsről pl. aki majd 20 éven keresztül volt pap Vörösmarton, azt olvashatjuk, hogy „kellemes és vendégszerető férfi volt (*fuit vir jucundus et hospitalis*).” – Brüstle IV. 880.

³⁷ Vö. Góczy – Spannenberger 2008. 66.

részben amellel – egy „retridenti” szellem, amely egyesítette a jozefinista, felvilágosító, instruáló, illetve a tridenti spirituális és közösségszervező attitűdöt. Ignatius Bärenkopf, az 1805-ben alapított budai központi szeminárium első rektora a tridenti papideált ajánlotta az 1803-ban Nagyszombaton megjelent *Methodus recte gubernandi parochiam et dirigendi animas in sancti tribunalii* című művében.³⁸ Bärenkopf szerint a legfontosabb feladat egy pap számára a „cura animarum”. Azaz a jó plébános a lelkek gondozója (*Curator animarum*). Konklúziójának alapját az a gondolat adta, hogy a papnak a közösség tagjaként a híveiért kell élnie, és el kell utasítania a közösségtől való különállás, távolság minden formáját, ugyanis ez az elvilágiasított státusz eltávolítja a híveket és kiűrti az egyházat. A rektor félelmei beigazolódtak, 1792-ben Caprara nuncius már szomorúnak minősítette a Monarchia vallási helyzetét, majd a következő évtizedekben a nunciusi jelentésekben állandó visszatérő panasz, hogy a papság elhanyagolta az egyházi kötelességeit, a hívek alig járultak a szentségekhez.³⁹

II. József már említett, a vallási tolerancia megeremtését célzó politikája ugyancsak feszültségeket szült a katolikus egyház berkeiben. Egyrészt megfigyelhető a papságon belüli ellentét a jozefinista intézkedéseket támogató és azokat elvető egyháziak között. Előbbire jó példa Marx Anton Wittola, a Bécs melletti Probstdorf plébánosa,⁴⁰ akinek József türelmi rendeletét támogató munkáját megjelenése után nem sokkal magyarra fordították, így a hazai egyházi társadalom körében is ismert volt. Az egyértelműen janzenista kötődésű Wittola munkája három központi kérdésben fogalmazza meg a katolikus egyház viszonyát a vallási türelemhez: „I. Vajon az igaz katolikusnak szabad-e a hamis vallásban lévőket megszenvedni? II. Meddig mehet ez a megszenvedés az Isten megbántódása nélkül? III. Vajon minden efféle megszenvedés a Katolika Anyaszentegháznak nincsen-e ártalmára?”

A tolerancia mellett Wittola természetesen a felebaráti szeretettel érvel, utalva a jézusi tanításra. Érveinek döntő többségét bibliai, főként evangéliumi utalásokkal támasztja alá. Ha azt kérdezzük, hogy szabad-e türelmesnek lennünk az „eretnekekkel”, azzal szinte valójában azt kérdezzük, hogy szabad-e betartanunk az isteni tanítást. A második kérdésre adandó válasz során szükségesnek tartja, hogy elválassza egymástól a személyes toleranciát az egyház intézményes gyakorlatától. „Szeressétek az embereket – idézi Szent Ágostont – és töröljétek el a tévelygéseket.” A tévelygők kirekesztése az egyházból azonban Szent Pál apostol intése szerint csak annyit jelenthet, hogy nem tartunk velük közös istentiszteletet, nem hallgatjuk prédikációjukat, és nem olvassuk téves könyveiket. De őrizkednünk kell attól, hogy megszűnjünk szeretni a „pogányokat és a vámosokat”, főként pedig, hogy azok üldözői legyünk. Tehát a „hitleneket” és az „eretnekeket” is annyira kell megtűrnünk, mint ameny-

³⁸ Vö. Bärenkopf 1784.

³⁹ Katus, 2007b. 76.

⁴⁰ Munkássárágra: Brandl 1974.

nyire a felebaráthoz fűződő keresztényi szeretet kötelességei terjednek. Különösen igaz a keresztényi szeretet gyakorlása az olyanokra, akiket az uralkodó megtűr, nemcsak a szeretet parancsa szerint, hanem az isteni rendelés szerint is, hiszen az ő parancsa, hogy engedelmeskedjünk az ország fejedelmének.⁴¹

A fenti sorok jól érzékeltetik, hogy milyen nagymértékben különbözik ez az álláspont a katolikus egyháznak a protestáns felekezetekről alkotott korabeli felfogásától. Így nem csoda, hogy a klérus körében hatalmas ellenállást váltottak ki József újító elképzelései. A konfliktus mértékét legjobban az uralkodó halála után összeült országgyűlés vallási vitái jellemzik, amelyen a századelő intenzitásával lángoltak fel az ellentétek. Fontos különbség azonban, hogy míg az 1700-as évek első évtizedeiben az egyházi rend a világi katolikus rendekkel karöltve védelmezte a katolicizmus pozícióit, addig 1790-re megbomlott ez az egység, és a világi katolikusok többsége, sőt a klérus egy része is a vallási türelem, sőt a protestáns felekezetek egyenjogúsítása mellett foglalt állást. A vita 1790 novemberében csúcsonyult ki, amikor a klérus hangadói Kollonich László kalocsai érsek vezetésével egy, a katolikus rendek nevében megfogalmazott feliratban ítélték el II. Lipótnak a jozefinista valláspolitikai továbbvitelét célzó törvényi előterjesztését. A nemzeti egységet hangoztatókkal szemben tévesnek ítélték azt a felfogást, hogy a nemzeti hovatartozás fontosabb lenne a felekezeti kötődésnél, szerintük mindenben a vallás az első, így ennek jogait kell elsősorban érvényesíteni. Ennek értelmében a vallás- és lelkiismereti szabadság veszélyes és megengedhetetlen, ráadásul nem is nyilvánvaló, hogy mit tartalmaz a protestáns tanítás, hiszen hittételeiket nem nyújtották be az országgyűlésnek. A protestáns vallásgyakorlatról szóló korábbi békekötések (az 1606. évi bécsi és az 1645. évi linzi béke) ellentétesek Szent István törvényeivel, ezért alkotmányellenesek.⁴²

A világi katolikusok erre Szirmay Antal vezetésével egy harminckét pontból álló tiltakozólistát állítottak össze, amelyben tételesen megcáfolták a Kollonich és főpap-társai feliratában szereplő állításokat. Szirmay ebben először is nehezményezi, hogy a protestánsokat nem, csak a katolikus világiakat hívták meg a gyűlésre, ez pedig széthúzást szül, nem a haza egységét szolgálja. Nem igaz, hogy a II. Lipót leiratában szereplő javaslat nagyobb szabadságot engedne a protestánsoknak, mint a bécsi és a linzi békék cikkelyei, de ha igaz lenne is, nem származik kára a katolikusoknak a protestánsok nagyobb szabadságából, mert az csak a békét szolgálja. Az államhatárolomnak érdeke, hogy a közjó megszerzéséhez szükséges vallásokat elfogadja, amelyek már több mint kétszáz éve törvényesnek számítanak, és az ország lakosságának majdnem fele ezek tételeit vallja. A haza polgárait („atyafiai”) pedig nem lehet megfosztani a közös jusstól. Ezenkívül nem a katolikusok dolga megítélni, hogy a protestánsok jól vagy rosszul hisznek-e, senkire sem lehet meggyőződése ellenére más

⁴¹ Wittola 1782. Részletesebben: Forgó 2013. 157–164.

⁴² Marczali 1907. 283.

vallást rákényszeríteni. A vallás dolga feletti vitatkozás időpocsékolás, amely elvonja a feleket a haza dolgainak intézésétől. A klérus saját ügyét szolgálja a vallási vitával, nem a közjót: „*a maga hasznát a száraz stóla és egyebek által vadássza*”.⁴³

Szirmay szerint nem volt egyetértés a püspökök között sem Lipót tervezetének elítélésében: Splényi Ferenc váci és Bacsinszky András munkácsi püspök is egyetértően nyilatkozott róla. A röpirat a klérus hagyományos történeti érveire is válaszol. Eszerint a katolikus hitet Szent István törvényei vezették be Magyarországon, a protestánt viszont a bécsi béke, illetve annak 1608. évi becikkelyezése. És amint a fiatalabb fiú ugyanolyan fia apjának, mint az idősebb, ugyanúgy az idősebb és a fiatalabb vallás egyforma szülöttje hazájának. A vallásváltás tilalmának megszüntetése mellett a lelkiismereti szabadsággal érvel, a vallásszabadság megteremtését pedig a közjó szempontjából tartja fontosnak. A vallások szabadsága ugyanis szerinte az ország hasznára van, mert ahol a vallásokat nem üldözik, ott a tudományok és a mesterségek is fejlődnek és a kereskedelem is növekszik. Az idegen országokból beköltözőkkel pedig a lakosság száma is emelkedik. Végül a laikusok és a klerikusok életállapotának különbözőségére is kitér, a világi katolikusok ugyanis, mivel családosak, szerinte fontosabbnak tartják a haza jövőjének ügyét, mint a nem házasságban élő papság.⁴⁴

Amint Szirmay is utal rá röpiratában, a klérus tagjai között is törést okozott a vallási kérdés megítélése. Míg a magyarországi katolikus egyház második embere, a kalocsai érsek a jozefinista türelmi politika ellenzőinek élére állt, addig a primás, Batthyány József esztergomi érsek sokkal megengedőbb hangot ütött meg. Ugyan ő is aláírta az 1790. novemberi feliratot, az országgyűlésben néhány hónappal később, 1791. február 5-én elhangzott beszédében azonban már nem támogatta, hogy az egyházi rend hivatalosan is ellentmondjon a vallásügyről készülő törvénytervezetnek. A beszédben úgy fogalmazott, hogy a katolikus vallást ugyan Szent István óta megilleti az elsőség, ennek biztosítását azonban nem vitákkal, hanem a protestáns polgártársakkal való békés és szeretetteljes együttélés megvalósítása során lehet elérni.⁴⁵ Végeredményben tehát Batthyány érsek is a Wittola által már megfogalmazott álláspontra helyezkedett a vallási kérdésben: a katolikusok és protestánsok közti jó viszonyt az evangéliumi tanítás és a felebaráti szeretet megvalósításával lehet elérni.

Az 1790–1791. évi országgyűlésen lezajlott vallási vita tehát egyrészt azt mutatja nekünk, hogy a világi katolikusok többsége a papság egy részével együtt felismerte: a jozefinista tolerancia megjelenésével a katolikus egyház szempontjából előállt krízis csak egyfajta előre meneküléssel, a két bevett protestáns felekezet tagjai számára a lelkiismereti- és vallásszabadság megadásával oldható meg. Ebben az olva-

⁴³ Ez a megjegyzés arra utal, hogy a korábbi rendeletek értelmében a katolikus plébánosnak a protestáns egyházi cselekmények után is járt illeték, az ún. stóla.

⁴⁴ Szirmay 1790.

⁴⁵ Batthyány 1791.

satban tehát a tolerancia felvilágosult híveiként ők testesítették meg a „haladó” álláspontot, a klérus többségének és a katolikus világiak egy részének a katolicizmus pozícióit védő, „reakciós” álláspontjával szemben. Ha azonban a vita érvrendszerét is górcső alá vesszük, azt tapasztaljuk, hogy a protestáns álláspontot támogató megnyilvánulások között szép számmal voltak olyanok, amelyek a múlt felé fordultak, és az evangélikusok és reformátusok szabad vallásgyakorlatának jogát a bécsi és a linzi békék szövegére alapozták. Az ezt elutasítók viszont a modern alkotmányosság érveit hangoztatva az uralkodó és az országgyűlés szuverenitása mellett szálltak síkra, amelyek segítségével a (rossz) törvények megváltoztathatók.⁴⁶ Tehát a francia forradalom árnyékában – az 1790–1791. évi országgyűléssel párhuzamosan tevékenykedett a francia nemzetgyűlés is – új típusú érvrendszerrel próbálták megvédeni a régi értékeket. Ez a kríziskezelés azonban hosszú távon nem bizonyult hatékonnak.

A vallási türelem katolikus hirdetői között nem feledkezhetünk meg a szerzetesekről sem. Közülük is kiemelkedik a piarista Koppi Károly, aki 1787-ben megjelent *Praenotiones ad historiam ecclesiae Christianae necessariae* című művében fejtette ki a felekezetek egymáshoz való viszonyáról alkotott nézeteit. A piaristákat a 18. századi reformszellem leginkább elkötelezett támogatóiként tartják számon, akik tanítórendként az ifjúság oktatásába is beépítették a kor új tudományos eredményeit. Mária Terézia és II. József jelentős mértékben támogatta a piaristák tevékenységét, számos új oktatási intézményt bízva rájuk. Ez a bizalmi viszony a jozefinista évtizedben paradox módon kis híján a rend megszűnéséhez vezetett, az uralkodó ugyanis a rend feloszlatásával és a rendtagok állami alkalmazásba vételével kívánta hasznosítani a piaristákat. Ennek végül a szűkös anyagi feltételek szabtak gátat, a feloszlatástól való egzisztenciális félelem, valamint a fellazult rendi kötelek miatt azonban sok szerzetes elhagyta a közösséget, és egyházmegyés papként vagy laikus tanítóként folytatta pályafutását.⁴⁷

Ezek után nem csoda, hogy a piarista szerzetesek többsége idővel hátat fordított a józsefi politikának, így Koppi Károly is a magyar rendi alkotmány védelmét támogatta az 1790–1791. évi országgyűlés idején. Ez azonban nem változtatott a vallási toleranciáról alkotott álláspontján. Elfogadó magatartásában az is közrejátszott, hogy tudós történészként a *respublica litteraria* eszményét képviselte, amely a műveltség felekezeti és nemzetiségi különbségeken átívelő terjesztését szorgalmazta. Erről tanúskodik szerteágazó kapcsolatrendszere is.⁴⁸

Említett műve első részében a vallás eredetével és értelmével foglalkozik. Már az első sorokban leszögezi véleményét: lényegét tekintve minden vallás egy és ugyanaz. Majd a természeti vallás rövid tárgyalása után a judaizmust és a kereszténységet hasonlítja össze. A fő különbséget a két vallás között pusztán a rítusban látja. Ezután a

⁴⁶ Szijártó 2014. 16–17.

⁴⁷ Riedel 2012. 326–507.

⁴⁸ Balogh 2016.

világi fejedelmek és az egyházi ügyek kapcsolatát tárgyalja, történelmi példákkal bizonyítva, hogy az uralkodók már az ókortól kezdve beavatkoztak az egyház életébe. Ezután az egyház fogalmával foglalkozik és kiemeli, hogy az nem pusztán közösség, hanem a keresztény hívők összessége, amelynek minden tagja mintegy kollektívan gyakorolja a legfőbb jogokat. A hatalom birtokosai a keresztény egyházban a püspökök, akiknek apostoli hatalma ugyan Istentől ered, de hogy személy szerint ki gyakorolja azt, azt a népnek vagy a fejedelemnek kell meghatározni.⁴⁹ Művében tehát nemcsak a tolerancia, hanem egyenesen a felekezetek egyenjogúsága mellett érvel, valamint támogatja az államegyházi és episzkopalista törekvéseket is.

Nem Koppi volt az egyetlen piarista, aki türelemmel fordult a más felekezetűek felé, Horányi Elekről Keresztesi József református lelkész is elismerően nyilatkozott.⁵⁰ Az ő magatartásának magyarázatát is a *respublica litteraria* eszményében kereshetjük, hiszen Horányi Koppinhoz hasonlóan a századvég egyik legjelentősebb magyar tudósa volt. Azonban Koppi képviselte a kérdésben a legradikálisabb álláspontot, de ezért a rendi vezetés részéről soha nem érte retorzió. A reformeszméket elutasító klerikusok azonban nem néztek jó szemmel Koppira és piarista elvbarátaira. Az álláspontjukat Vajda Sámuel, a felosztatott tihanyi bencés apátság előljárója fogalmazta meg legtalálóbban: „Az a dögletes Pesti Prófeátor Pihárista ember;⁵¹ nem a végre küldetett oda, hogy a kis papokat szédíttse; hanem hogy [szabad]kőműves lévén utál minden Religiót, és a szabadságot örömezt terjeszti, míg nem megrántják szájában a zablát.”⁵² Vajda levelében a „felforgató” eszméket valló paptanárnak a szemináriumból történő eltávolítását szorgalmazta, és ugyanezt a kríziskezelési stratégiát alkalmazta néhány évvel később a bécsi udvar is, amikor a magyar hatóságok segítségével eltávolíttatta a veszélyesnek ítélt politikai nézeteket valló tanárokat a fontosabb oktatási intézményekből. Így került Koppi is a pesti egyetemről Máramaroszigetre.⁵³

Végül fel kell tennünk a kérdést: milyen krízisről beszélhetünk a katolikus egyház esetében: spirituális, identitásbeli (vagyis belső), vagy esetleg pozicionális krízisről? Ennek tükrében az okokat is differenciálnunk kell: jozefinista gondolat, vagyis a tartalom okozott ekkora törést, esetleg a változtatások tempója vagy mindezek együtt? A kérdések megválaszolására igen széleskörű kutatásokat kell még folytatni.

⁴⁹ Koppi 1787. 3–12. L. még: Forgó 2012.

⁵⁰ Keresztesi 1868. 275.

⁵¹ Itt Vajda valószínűleg nem Koppira, a pesti egyetem akkori történészprofesszorára, hanem Gabelhofer Gyula bécsi piaristára, a pesti generális szeminárium tanárára gondol. Vö. Hermann 1973. 372.

⁵² Vajda Sámuel levele Hollósy Egyedhez, Szombathely, 1789. április 18. Közli: Lukács 1997. 145.

⁵³ Horváth 1940. 71–79.

Levéltári források

Pécsi Püspöki Levéltár (PPL)⁵⁴

MNL SML IV. 1. x. = Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára. IV. 1. Somogy Vármegye Nemesi Közgyűlése és Albizottsága iratai. x. Vegyes iratok (Miscellanea).

Nyomtatott források

Batthyány 1791 = Beszédje ő eminentziájának, Battyáni József kardinális, és ország primássának, 1791-dik Esztendőben, Böjt más havának 5-dik Napján tartott ország gyűlésében. A' midőn az Új Törvénynek a' Vallás dolgában közben tett Ellen-mondása ujjolag kérdésben vétetődnek. Pozsony, 1791.

Keresztesi 1868 = Keresztesi József: Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén. Keresztesi József egykorú eredeti naplója. Pest, 1868.

Koppi 1787. = Koppi Károly: Praenotiones ad historiam ecclesiae Christianae necessariae. H. n., 1787.

Sinkovics 1968 = Sinkovics István (szerk.): Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790. 2. kötet. Budapest, 1968.

Szirmay 1790 = Szirmay Antal: Harminczkét okok, melyeket azon világi catholicusok, kik az 1790-ben 30-dik novemberben kalotsai érseknél tartott gyülekezet végzésére reá nem állottak, kinek-kinek ítéleti alá terjesztettek. 1790-dik esztendőnek XII. havában. H. n., 1790.

Wittola 1782 = Marx Anton Wittola: A' Tolerantziáról, a' Katholika Anyaszentegyháznak hitbéli fundamentumos tudománya szerint, egy austriai plébánusnak német nyelven irt levele. Némely Katholikus Keresztényeknek kívánságokra magyarra fordittatva. Pozsony–Kassa, 1782.

Felhasznált irodalom

Aretin 1985 = Aretin, Karl Ottmar Freiherr von: Der Josephinismus und das Problem des katholischen aufgeklärten Absolutismus. Wien, 1985. (Österreich im Europa der Aufklärung. Band 1.)

⁵⁴ A Pécsi Püspöki Levéltárból felhasznált források akták, jelölésük az évet és az ügyiratszámát tartalmazza.

- Bahlcke 2013 = Bahlcke, Joachim A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia. Együttműködéstől a konfrontációig (1686–1790). Ford. Fazekas István. Budapest, 2013.
- Bálint – Barna 1994 = Bálint Sándor – Barna Gábor: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Budapest, 1994.
- Balogh 2016 = Balogh Piroska: Az 1780-as évek tudós kapcsolatai Koppi Károly kiadatlan leveleinek tükrében. In: Szelestei N. László (szerk.): Magyarországi tudósok levelezése. Tanulmányok. Budapest, 2016. 9–28.
- Brandl 1974 = Brandl, Manfred: Marx Anton Wittola. Seine Bedeutung für den Janzenismus in deutschen Landen. Steyr, 1974. (Forschungen zur Geschichte der katholischen Aufklärung 1.)
- Brüsztle I–IV. = Brüsztle, Josephus: Recensio universi cleri dioecesis Quinqueecclesiensis I–IV. Pécs, 1874–1880.
- Eckhart 2000 = Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Szerkesztette Mezey Barna. Budapest, 2000.
- Forgó 2012 = Forgó András: Katolikus felvilágosodás és politikai reformmozgalom. Szerzetesek a megújulás szolgálatában. In: Szijártó M. István – Szűcs Zoltán Gábor (szerk.): Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon. Budapest, 2012. 120–146.
- Forgó 2013 = Forgó András: „Szabad-e az igaz katolikusnak a más vallásban lévőket megszenvedni?” Katolikus tolerancia a jozefinizmus korában. In: Bárh Dániel (szerk.): Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon. Budapest, 2013. 154–177.
- Forgó 2014 = Forgó András: A katolikus felvilágosodás a német nyelvű történetírásban. Világtörténet 4. (36) (2014), 239–265.
- Galambos 1987 = Galambos, Franz: Glaube und Kirche in der Schwäbischen Türkei des 18. Jahrhunderts. Aufzeichnungen von Michael Winkler in den Pfarrchroniken von Szakadát, Bonyhád und Gödre. Zusammengestellt, aus dem Lateinischen übersetzt und eingeleitet von Franz Galambos. München, 1987. (Studia Hungarica, Schriften des Ungarischen Instituts München 34.)
- Gárdonyi 2016 = Gárdonyi Máté: A turbéki kegyhely kialakulása. In: Varga Szabolcs (szerk.): Szűz Mária segítségével. A turbéki Mária-kegyhely története. Budapest, 2016. 15–29.
- Gózszy 2013 = Gózszy Zoltán: A katolikus egyház normakommunikációs és mediátori szerepe a 18. században. In: Bárh Dániel (szerk.): Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon. Budapest, 2013. 53–84.
- Gózszy – Spannenberger 2008 = Gózszy Zoltán – Spannenberger, Norbert: „Discipulus Teschedikianus huc pro experientia mitti deberet.” Das Prinzip der ordo in den Entwürfen deutscher und ungarischer Aufklärer. Ungarn-Jahrbuch 29. (2008), 59–72.

- Gőzsy – Varga 2011 = Gőzsy Zoltán – Varga Szabolcs: Papi műveltség a pécsi egyházmegyében a 18. század első felében. *Jelenkor* 54. (2011), 509–515.
- Gutkas 1980 = Gutkas, Karl: Die kirchlich-sozialen Reformen. In: Österreich zur Zeit Kaiser Josephs II. Mitregent Kaiserin Maria Theresias Kaiser und Landesfürst. Katalog des niederöstrerr. Landesmuseums, Wien, 1980, 173–176.
- Hermann 1947 = Hermann Egyed: Kurbély György veszprémi püspök (1755–1821). A veszprémi egyházmegye múltjából 11. Veszprém, 1947.
- Hermann 1973 = Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973.
- Horváth 1940 = Horváth Ambrus: Koppi Károly működése. Szeged, 1940. (Palaestra Calasactiana 34).
- Katus 2007a = Katus László: A magyar katolicizmus a 18–19. században In: Gőzsy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértési Lázár (szerk.): *Ecclesia semper reformanda et renovanda*. Katus László egyháztörténeti tanulmányai és cikkei, Pécs, 2007. 25–42.
- Katus 2007b = Katus László: A Szentszék és Magyarország 1700–1848. In: Gőzsy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértési Lázár (szerk.): *Ecclesia semper reformanda et renovanda*. Katus László egyháztörténeti tanulmányai és cikkei. Pécs, 2007. 43–98.
- Koselleck 1979 = Koselleck, Reinhart: *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main, 1979.
- Koselleck 1982 = Koselleck, Reinhart: *Krise* [Lexikonartikel]. In: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland Bd. III*. Stuttgart, 1982.
- Koselleck 2006 = Koselleck, Reinhart: *Crisis*. *Journal of the History of Ideas*. 67. (2006), 357–400.
- Kovács 2014 = Kovács Ákos András: *Krízistől válságokig*. *Aetas* 29. (2014), 5–19.
- Lukácsi 1997 = Lukácsi Márk: *Vajda Sámuel élete és irodalmi munkássága*. Pannonthalma, 1997. (Pannonthalmi füzetek 40.)
- Marczali 1907 = Marczali Henrik: *Az 1790/91-iki országgyűlés*. 2. kötet. Budapest 1907.
- Mayer 1980 = Mayer, Johann Friedrich: *Kupferzell durch die Landwirtschaft im besten Wohlstande. Das lehrreichste und reizendste Beispiel für alle Landwirte, sich durch und in ihrem Berufe sicher, froh und bestens zu beglücken*. Schwäbisch Hall, 1980.
- Mályusz 1939 = Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet*. II. József és a magyar protestantizmus. Budapest, 1939.
- Pranzl 2008 = Pranzl, Rudolf: *Das Verhältnis von Staat und Kirche/Religion im Theresianisch-josephinischen Zeitalter. Begriffliche Vorbemerkungen*. In:

- Reinalter, Helmut (Hrsg.) *Josephinismus als aufgeklärter Absolutismus*. Wien, 2008.
- Rautenstrauch 1784 = Rautenstrauch, Franz Stephan: Entwurf zur Einrichtung der Generalseminarien in den k. k. Erblanden. Wien, 1784.
- Reinalter 2002 = Reinalter, Helmut: Einleitung. Der aufgeklärte Absolutismus – Geschichte und Perspektiven der Forschung. In: Reinalter, Helmut – Klue-ting, Harm (Hrsg.): *Der aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich*. Wien – Köln – Weimar, 2002, 11–19.
- Reinalter 2008 = Reinalter, Helmut: Einleitung. Der Josephinismus als Variante des aufgeklärten Absolutismus und seine Reformkomplexe. In: Reinalter, Helmut (Hrsg.): *Josephinismus als aufgeklärter Absolutismus*. Wien, 2008, 9–16.
- Riedel 2012 = Riedel, Julia Anna: *Bildungsreform und geistliches Ordenswesen im Ungarn der Aufklärung. Die Schulen der Piaristen unter Maria Theresia und Joseph II.* Stuttgart, 2012. (Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte. Band 77.)
- Rycker 2013 = De Rycker, Antoon – Mohd Don, Zuraidah (Hrsg.): *Discourse and Crisis. Critical perspectives*. Amsterdam, 2013.
- Sailer 1793 = Sailer, Johann Michael: *Vorlesungen aus der Pastoraltheologie* [Zweite, verbesserte Ausgabe]. München, 1793.
- Szijártó 2009 = Szijártó M. István: A vallási kérdés az országgyűléseken a 18. század első évtizedeiben. In: Gözsy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. (szerk.): *Katolikus megújulás és barokk Magyarországon. Különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740)*. Pécs, 2009. 87–101.
- Szijártó 2014 = Szijártó M. István: A kosellecki „nyeregídő” a 18. század végi magyar politikában. In: Hermann István (szerk.): *Padányi Biró Márton veszprémi püspök emlékezete. Veszprém, 2014. 7–24.* (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 33.)
- Takács 2016 = Takács Gábor: *Johann Michael Sailer. A centrum unitatis újrafelfedezője. A centrumból élő erkölcs- és lelkipásztori teológia*. Pécs, 2016.
- Weitlauff 2001 = Weitlauff, Manfred: *Priesterbild und Priesterbildung bei Johann Michael Sailer*. In: Baumgartner, Konrad – Scheuchenpflug, Peter (Hrsg.): *Von Aresing bis Regensburg. Festschrift zum 250. Geburtstag von Johann Michael Sailer am 17. November 2001*. Regensburg, 2001. 254–286. (Beiträge zur Geschichte des Bistums Regensburg 35.)
- Winter 1773 = Winter, Eduard: *Barock, Absolutismus und Aufklärung in der Donaumonarchie*. Wien, 1973.